

Leíró magyar hangtan

14. téma

A magánhangzók fonetikai rendszere

A magánhangzók itt következő rendszerezése elsősorban az artikulációs jegyeket veszi figyelembe, ezen csak kis mértékben módosítanak az akusztikai fonetika megfigyelései.

A gégefő működése kapcsán már számba vettük a képzésmódokat:

- A) Nyílás**
- B) Akadály**
  - 1. Zár (plozíva)**
    - felpattanó (explozíva)
    - nem felpattanó (okkluzíva)
    - többször felpattanó, pergő (tremuláns)
  - 2. Rés (spiráns)**
    - tágrés   — középrés
    - szűkrés   — oldalrés (laterális)
  - 3. Zár-rés (affrikáta)**

Ezek a képzésmódok a toldalékcső esetében is érvényesek. A magánhangzós képzés esetében a toldalékcső szervei egymástól akkora távolságra vannak, hogy a levegő nem ütközik beléjük, így hang nem keletkezik. Ez a **n y í l á s** képzésmód.

Ebben az esetben a toldalékcső rezonátorként, hangszekrényként viselkedik, és a gégefőből jövő tiszta zenei hangot, a zöngét módosítja.

A módosításban részt vesz a garat, de ez a magyar hangrendszerben nem releváns, csak az egyéni hangszínt határozza meg.

A garatból a levegő kétfelé távozhat az uvula szelepműködésének köszönhetően, így jönnek létre az **o r á l i s** és a **n a z o o r á l i s** magánhangzók.

A magyar magánhangzók alapesetben orális képzésűek, beszédhibaként vagy nazális mássalhangzók hatására azonban feltűnnek nazoorális magánhangzók is. (Ez utóbbi jegy fonológiaiilag nem releváns, fonetikailag viszont az.)

A toldalékcső hangképző szerepe a magánhangzók létrehozásában

1. Garat: mérete, formája a magyarban fonetikailag és fonológiailag irreleváns

2. A levegő útja a garatból: fonetikailag releváns, fonológiailag irreleváns

	Orális	Nazoorális
magánhangzók		

A garat után a szájüregben áthaladó zöngé tovább módosul a szájüreg formájának megfelelően. A szájüreg alakját, méretét elsősorban a *n y e l v* különböző állásai határozzák meg.

A toldalékcső hangképző szerepe a magánhangzók létrehozásában

3. Szájüreg: mérete, formája fonetikailag és fonológiailag releváns (bár nem azonos módon)

A nyelv vízszintes mozgása szerint:	Hátul képzett (veláris)	Középen képzett (mediális)	Elöl képzett (palatális)
A nyelv függőleges mozgása szerint	Legelső nyelvállású Alsó nyelvállású Középső nyelvállású Felső nyelvállású		

A nyelv működése alapján a fonetikailag releváns jegyeket így rendszerezhetjük egy táblázatban (a nazoorálisak ábrázolásától eltekintünk, hiszen az mindenhol ugyanaz, mint az orális):

Orális magánhangzók			
	Veláris	Mediális	Palatális
Felső			
Középső			
Alsó			
Legalsó			

A tulajdonképpeni szájüreget a levegő a pitvaron keresztül jutva az ajkknál hagyja el.

A toldalékcső hangképző szerepe a magánhangzók létrehozásában

4. Pitvar: mérete, formája a magyarban fonetikailag és fonológiaiilag irreleváns

5. Az ajkak: fonetikailag és fonológiaiilag releváns

	Labiális (ajakkerekítéses)	Illabiális (ajakréses)
magánhangzók		

Az ajkak formája kétféle: **l a b i á l i s** (csücsörített és kerekített) vagy **i l l a b i á l i s** (szét-feszített és réses). Ezzel a képzési jeggyel így módosul az előbbi táblázat:

Orális magánhangzók						
	Veláris		Mediális		Palatális	
	Labiális	Illab.	Lab.	Illab.	Lab.	Illab.
Felső						
Középső						
Alsó						
Legalsó						

Időtartamuk szerint fonetikailag: **1.** ultrarövid, **2.** rövid, **3.** félhosszú, **4.** hosszú, **5.** ultrahosszú

Időtartamuk szerint fonológiaiailag: **1.** rövid, **2.** hosszú

A rövid egyes magánhangzók (monoftongusok) fonetikai rendszere

Orális magánhangzók						
	Veláris		Mediális		Palatális	
	Lab.	Illab.	Lab.	Illab.	Lab.	Illab.
Felső	u	ʊ	ɥ	ɨ	y	ɨ
Középső	o	ɔ	ə	ɘ	ø	e
Alsó	ɔ	ʌ	ɚ	ɜ	œ	ɛ
Legalsó	ɒ	ɑ	ɐ	a	æ	æ

(APhl hangjelöléssel. Bolla: 36)

Mivel a magyarban a mediális magánhangzók fonológiaiailag velárisnak számítanak, a mediálisok elhagyásával egyszerűsíthetünk a képen:

A rövid és hosszú magyar monoftongusok fonetikai rendszere

Orális magánhangzók				
	Veláris		Palatális	
	Illab.	Lab.	Lab.	Illab.
Felső	<i>i — í</i>	<i>u — ú</i>	<i>ü — ű</i>	<i>i — í</i>
Középső	<i>ë — é</i>	<i>o — ó</i>	<i>ö — ő</i>	<i>ë — é</i>
Alsó	<i>e — ē</i>	<i>a — ā</i>	<i>æ — ǣ</i>	<i>e — ē</i>
Legalsó	<i>à — á</i>	—	—	<i>ä — ǟ</i>

(Magyar egyezményes hangjelöléssel)

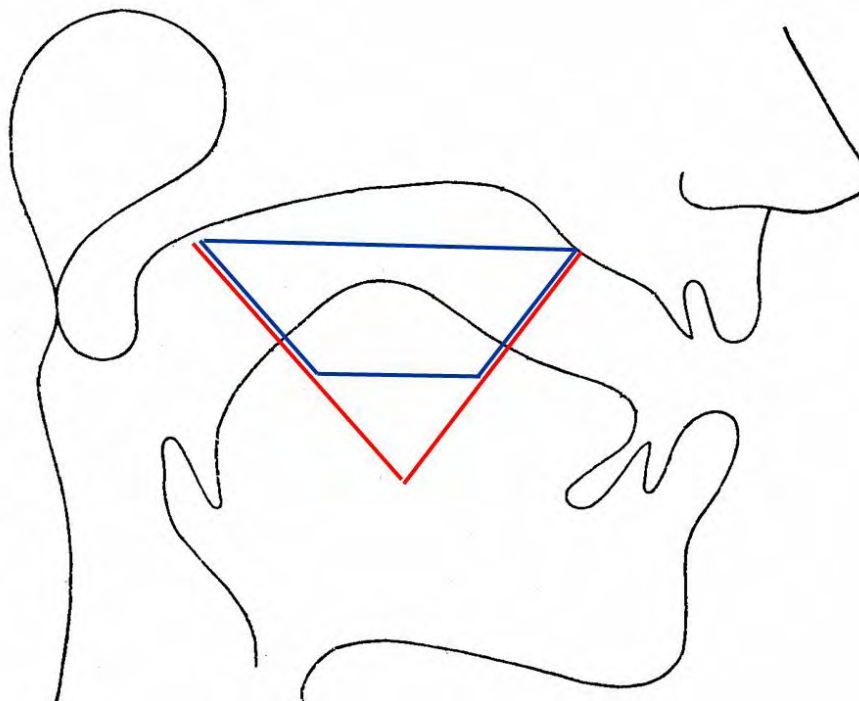
A két táblázat hangfelfogása eltér, ez részben az *á*, de még inkább az *ä* esetében látható.

A pirossal jelölt hangok vélhetőleg a magyarban soha sem voltak meg (nyelvtörténeti korszakaiban sem), az *e* (veláris *e*) biztosan nem. A veláris *i*-t sokan feltételezik, de semmilyen bizonyíték nincs erre (vö. <http://mnytud.arts.klte.hu/cikkek/velari.pdf>).

Ami a mediális képzésű magyar hangokat illeti: az *á* biztosan mediális, a középső és felső nyelvállású illabiális velárisok szintén. Akusztikai hatása alapján Bolla szerint az *ü* és az *ö* is mediális. Mivel a mediális képzés fonológiaiilag irreleváns, fonetikailag sem szokás számon tartani.

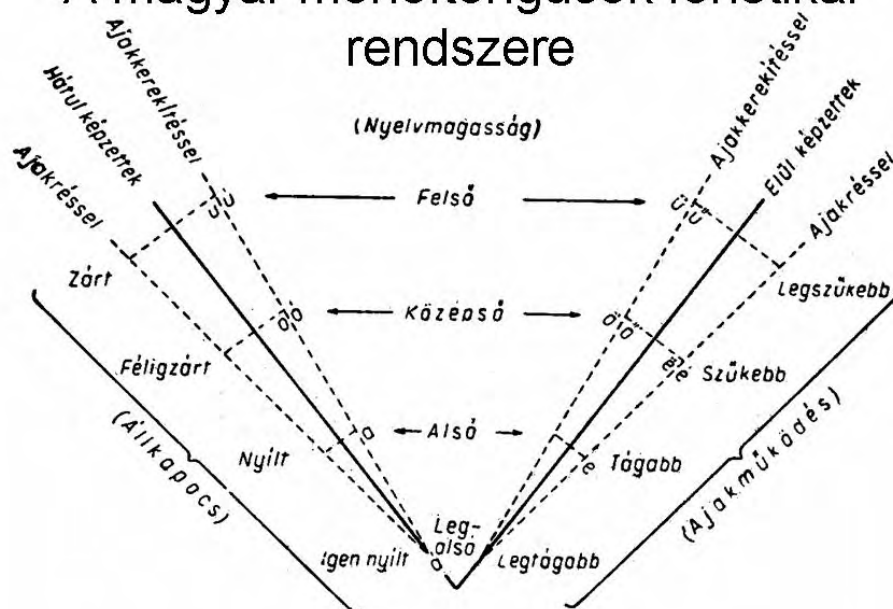
Fontos! A fenti táblázat hangjai a pirossal kiemelt kivétellel előfordulnak a mai magyar nyelvben, de együtt, egy nyelvváltozat hangrendszerében. Ez egy egyszerűsítő-összegző táblázat!

Egy ilyen táblázat természetesen csak a főbb artikulációs jegyek alapján mutatja be a magánhangzókat, de ebből nem látszik a hangok valós képzési helye a szájüregben. Ez a valós képzési hely egy V/trapéz alakú pályán helyezkedik el:

A valós képzési helyet szimbolizáló ábrázolás a magyar nyelv tudományban hagyományosan V alakú:

A magyar monoftongusok fonetikai rendszere

7. ábra

A magyar magánhangzók állománya

(Magyar egyezményes hangjelöléssel)

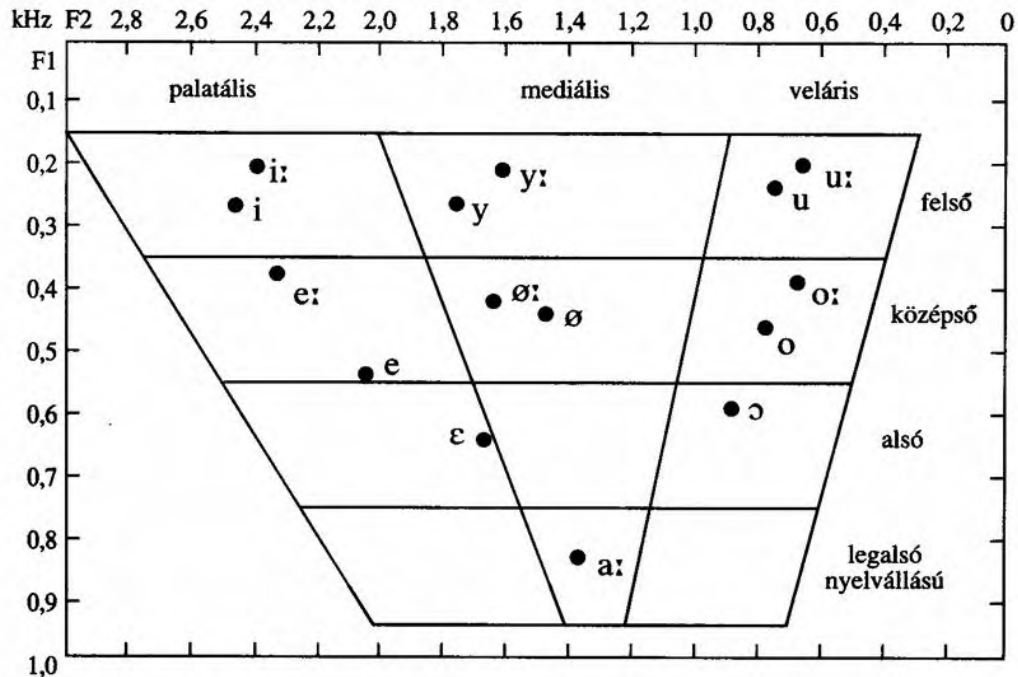
Ez az ábrázolás érzékelteti, hogy a labiális-illabiális különbség előrébb-hátrább képzettséget is jelent, és hogy a hosszú-rövid képzés feljebb-lejjebb képzésű.

A magyar monoftongusok fonetikai rendszere

(APhI átirással, Bolla: 211)

Itt Bolla a fonetikus jegyek szerint rendszerez, a főbb képzési jegyek mellett akusztikai sajátosságokat (az 1. és a 2. felharmonikust/felhangot: F₁, F₂) is figyelembe véve.

Az eddig elmondottak a magyar nyelvben előforduló egyeshangzókra (monoftongusokra) vonatkoztak. A magyarban azonban vannak kettőshangzók (diftongusok) is.

Állandó képzés:

Egyeshangzók (*monoftongusok*)

Változó képzés:

Kettőshangzók (*diftongusok*)

Függőleges irányban elmozduló:

nyitódó (*uo*)

záródó (*ou*)

Vízszintesen elmozduló: *palatoveláris* (*oö*)

A diftongusok fonetikai és fonológiai státusa eléggé problémás. A korai viták arról szóltak, hogy *e g y* hang-e a diftongus. Volt, aki szerint két álló és egy sikló hang kapcsolata, mások úgy vélték, hogy két magánhangzó egyszótagos kapcsolata.

Még az is kérdéses volt, hogy két *m a g á n h a n g z ó* kapcsolata-e, mert akadt, aki a diftongus „nyitó-” vagy „záróhangját” nem tekintette magánhangzónak (hanem mássalhangzónak, esetleg szemivokálisnak).

Manapság már általánosan elterjedt az a felfogás, hogy a diftongus *e g y m a g á n h a n g z ó*, amelynek képzése során valamiféle képzési elmozdulás történik.

A diftongusokat az alábbi szempontok szerint szokás csoportosítani:

A diftongusok típusai

A nyelv mozgása (a változás iránya) szerint:

Függőleges irányú elmozdulás szerint:

nyitódó (*uo, uo, u^o*)

záródó (*ou, ou, o^u*)

Vízszintes irányú elmozdulás szerint:

palatális irányú (*oö*)

veláris irányú (*eu*)

A diftongusok típusai

A nyomaték eloszlása (a fonáció dinamikája) szerint:

emelkedő (erősödő): *ou, ^ou, ^ou*

lebegő: *üi, ou, uo*

eső (gyengülő): *uo, u^o, u^o, ou, o^u*

A diftongusok típusai

A diftongus utótagjának labialitása

szerint:

labiális utótagúak (ou, öü, eö, ao)

illabiális utótagúak (ëi, ei, ai, oi)

A labializáció milyensége szerint:

tiszta illabiális: ëi, ei

labializálódó: eö

delabializálódó: ai, oi

labiális: öü, ao

A következő fontos kérdés: milyen helyet foglalnak el a diftongusok a magyar hangrendszerben.

A diftongusokról általában a nyelvjárások kapcsolatosan szoktak beszélni, a mai hangtanok úgy vélik, hogy a magyar köznyelvben nincsenek diftongusok.

Ezzel szemben Bárczi Géza vagy Gombocz Zoltán hangtana szerint a *vaj*, *tolvaj*, *selejt* [*vaj*, *tolvaj*, *selejt*]-féle szavak diftongust tartalmaznak. Ez akár könnyen elképzelhető is lenne, hisz pl. a rokon finnben vannak *i* utótagú diftongusok: finn: *voi* 'vaj'. Ez alapján akár az is feltehető, hogy a *vaj* szóban megőrződött egy finnugor *oi*, *ai* diftongus.

Viszont a *selejt* szóban a *j* nem magánhangzóra megy vissza: német *slecht* > magyar *selejt*.

Ettől persze még lehetne diftongus is, hiszen mássalhangzó helyébe léphet magánhangzó, ezt hívják vokalizációnak: szláv *židov* > m. *zsidov* > *zsidou* > *zsidó* (vokalizáció, monoftongizáció).

A döntést csak úgy lehetne meghozni az ügyben, ha ki tudnánk mutatni, hogy a *j*-szerű elem magánhangzó vagy mássalhangzó. Ennek eldöntése azonban fonetikailag lehetetlen, hiszen akár magánhangzó, akár mássalhangzó funkcióban áll, mindig szemivokális, pusztán a fonológiai státusa dönti el, minek tekintjük. Az *ajtó*, *selejt*-féle szavakban nincs fogódzó ennek eldöntésére.

Van viszont lehetőség ott, ahol a szó az érintett diftongusra/hangkapcsolatra végződik vagy diftongussal/hangkapcsolattal kezdődik.

A szemivokálisok kapcsán már kipróbáltuk a *-val/-vel* vagy *-vá/-vé* ragot, melyeknek *v*-je magánhangzó után megőrződik, de mássalhangzó után hasonul.

Így van ez a diftongusoknál is. A diftongusok magánhangzók, ezért a *v* nem hasonul: *apró-val*, *apróu-val*.

De mi a helyzet a *vaj* típusúakkal?

vaj + *val* = *vajjal* — mint látható, a szóvégén a *j* hasonít, azaz mássalhangzó. (Ez továbbra sem jelenti, hogy a *j* nem szemivokális, de a hangrendszerben mássalhangzóként viselkedik.)

A szóvégmutato szótár szerint közel 400 szóvégi magánhangzó+*j* betűkapcsolatot tartalmazó szavunk van (*-aj*: 150, *baj*; *-áj*: 50, *háj*; *-ej*: 70, *fej*; *-éj*: 25, *héj*; *-íj*: 75, *díj*; *-uj*: 10, *lebuj*; *-új*: 15, *új*). Ezek közül egy sem kap magánhangzó utáni ragot, mind mássalhangzóként viselkedik. Ez ugyan nem jelenti azt, hogy más helyzetekben az *aj*, *ej* stb. nem lehet diftongus, de eléggé valószínűtlenné teszi.

Hasonló eredményre jutunk, ha szókezdő diftongust keresünk, ahol a szemivokális szó elején lenne megtalálható (*javít, játék, jelen, jég, jiddis, jog, jó, jön, jő, jut, június* stb.).

Egyrészt már az gyanús, hogy a *j* minden magyarban megtalálható magánhangzóval állhat „egy diftongusban”. Azokban a nyelvekben, ahol vannak diftongusok, nem minden magánhangzó „fordul elő” bennük. Ráadásul vannak szabályos monoftongus : diftongus váltakozások (azaz nem bármelyik monoftongusnak felelhet meg egy diftongus, de egyes monoftongusokkal egyes diftongusok szabályosan váltakoznak), pl. angol *crime* [kraim] ~ *criminal* [kríml].

Ilyen a magyarban is van *jóu* : *jobb, apróu* : *apraja*.

A magyarban a szókezdő *j* mássalhangzó voltát a határozott névelő segítségével bizonyíthatjuk:

az ég 'az ég', *az iég* 'az ég'
a iég 'a jég'

Fontos lehet a diftongusok létének bizonyításában, hogy mennyire vesznek részt monoftongizációban (azaz egyeshangzó válnak-e bizonyos hangtani helyzetben vagy nyelvtörténeti korszakban). A *Dunaj* ~ *Dunaj* > *Duná* (> *Duna*) változás pl. arra utalna, hogy volt *aj* diftongusunk. Túl azon, hogy manapság ez nemigen előforduló változás, másféle magyarázata is lehet, nemcsak a monoftongizáció.

Más a helyzet az *au* ~ *äu*, *eu* diftongussal (*autó, bauxit, trauma, kalauz, Európa*). Ezek idegen eredetű szavak, érintett hangjaik az átadó nyelvben (latin, görög) lehettek diftongusok, de csak bizonyos vélekedések szerint azok a magyarban, mert a tények szerint inkább két egyeshangzóként viselkednek: szóvégén nem fordul elő egyetlen magánhangzó+*u/ü* sem, szó elején is csak latin/görög tövű jövevényszavakban.

Ugyan egyes esetek mintha monoftongizációra utalnának (*Európa* > *Ērópa, autó* > *ātó, ótó*), azonban itt inkább a szokatlan *m a g á n h a n g z ó - k a p c s o l a t* feloldását vélhetjük felfedezni: hanghelyettesítéssel és nem monoftongizációval. Ha megnézzük, hogy a magyarok hogyan szótagolják ezeket, azt tapasztaljuk, hogy a nem befolyásolt beszélő *a-u-tó, E-u-ró-pa* szótagokat észlel. Ezért nem is találni ilyen „diftongusokat” a magyaros verselésben. (A klasszikus időmértekes verselés magyar példái félrevezetők, de ott is csak idegen szavakban, nevekben találkozzunk ilyesmivel.)

Végeredményben úgy néz ki, hogy a magyar köznyelvben nincsenek diftongusok, de a magyarban ettől még beszélhetünk róluk, hiszen a magyar nyelvjárások egy részében előfordulnak.

Ezekben a diftongusok mindig

- e g y
- v á l t o z ó k é p z é s ű
- h o s s z ú
- m a g á n h a n g z ó k é n t j e l e n n e k m e g.

A magyar nyelvjárásokban kimutatható diftongusok köznyelvi megfelelője mindig egy hosszú monoftongus. Például a keleti nyelvjárásokban a középső nyelvállású hosszú magánhangzók (*ó, ő, é*) helyén fordulnak elő.

A főbb difongustípusok a magyar nyelvjárásokban

é1 = ëi (eë)	é2 = ië	
ő1 = öü (eö)	ő2 = üö	
ó1 = ou (ao)	ó2 = uo	
á = áo		
ëjg 'ég (fn.)' : iëg 'ég (ige)'	ëjg : ig	
këjk 'kellenék' : kiëk 'kék (mn.)'	këjk : kík	
fëjl 'egyketted' : fiël 'fél (ige)'	fëjl : fil	

fëil : felet, nõü : növök, jóu : jobb

Imre Samu szerint a diftongusok nem fonémaszinten vannak jelen a magyar nyelvjárások hangrendszerében, hanem egy-egy monoftongus tipikus realizációjaként. Azonban, mint a fenti képen is látható, van olyan északkeleti nyelvjárás, ahol diftongus diftongussal áll szemben hangalak-megkülönböztető szerepben. Más környező nyelvjárásokban (az északkeleti típusban is vagy a tiszai nyelvjárásban) az *éi*-vel szemben az *i* áll.

Ettől függetlenül nem merném kijelenteni, hogy a diftongusok csak realizációk minden nyelvjárásban, és nem fonémák. Státusuk olyan, mint a hosszú magánhangzóké, amit bizonyít, hogy rövid magánhangzókkal korrelálnak:

këjk 'kék < kellene' : kell, nõü : növeszt, jóu : jobb

A kérdés nehezen dönthető el, mert miért kellene azokban a nyelvjárásokban, amelyekben soha nem ejtenek *ó*-t, *ő*-t vagy *é*-t (legfeljebb a rövid *o*, *ö*, *ë* nyúlásából létrejött allofónként) az alapváltozatként meglévő *óu*-t, *őü*-t, *éj*-t nem fonémának tekinteni. Könnyen lehet azonban, hogy valóban nem fonémák, mert az is elképzelhető, hogy diftongus : monoftongus képzési jegy nem disztinktív jegy is egyben, és ezek a hangok a hosszú : rövid megkülönböztetés mentén szerveződnek, és akkor egyszerűen értelmetlen a diftongus/monoftongus kettősségről fonológiai értelemben beszélni.

A magánhangzók képzését jelentősen befolyásolják az állandó (monoftongus) és változó (diftongus, triftongus) képzés mellett a toldalékcso egyes részeiben lejátszódó *m á s o d l a g o s a r t i k u l á c i ó s f o l y a m a t o k*. Ezek közül hármat említünk:

1. Nazalizáció: Ez tkp. a nazoorális képzés (azoknál a magánhangzóknál, amelyek egyébként nem ilyen képzésűek lennének), az uvula és a lágyszájpadlás leereszkedik, és a levegő az orron keresztül is távozik.

2. A nyelvgyök előretolása: Egyes nyelvekben (pl. a nyugat-afrikai tvi nyelv) vannak *s z é - l e s* és *s z ú k* magánhangzók. Ha a nyelvgyök előrehúzódik, a gégefő lesüllyed, a toroküreg megnagyobbodik: széles képzés. Amikor nem: szűk képzés.

3. Rotacizáció: a magánhangzó egy *r*-es színezetet kap az által, hogy retroflex módon felemelt nyelvhegygel képződik (pl. egyes angol dialektusokban az *r* előtti magánhangzók).